

BURSA'DA KÖLE VE CARİYELER

Ali İhsan KARATAŞ
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Çok eski zamanlardan beri hemen her toplumda mevcut olan kölelik, İslâmîyet'ten sonra da devam etmiştir. İslâm dininde kölelik, reddedilmemekle birlikte sınırları belli olan hukuki bir yapıya kavuşturulmuştur. Kur'an ayetleri ve hadislerle göre şekillenen İslâm hukukunda, hukukî, iktisadî ve sosyal bakımdan hür insanlardan farklı ve “velâyet, şehâdet ve kazâdan hükmen (hukuken) âciz ve mülkiyet hakkından mahrum olan kimse” anlamındaki kölelerle ilgili düzenlemeler yapılırken, onların hakları gözetilmiş ve daha insanî muamele ortamı sağlanmıştır. Bakara Suresi 177. âyetinde “İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakîler ancak onlardır” buyurulmaktadır. Hz. Peygamber (sav) de gerek bizzat kendi uygulamalarında gerekse sözlerinde, köle ve cariyelerin de bir insan olduğunu dikkate alarak onlara aile fertlerinden biriymiş gibi muamele edilmesi gerektiğini vurgulamıştır: *Köleleriniz kardeşlerinizdir. Allah onları ellerinizin altına koymuştur. Kardeşi eli altında olan ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Onlara kaldıramayacakları yük yüklemeyin, şayet yüklerseniz onlara yardım edin*¹

İslâm dininden önce kölelik kaynakları çok çeşitliydi. Mesela Roma'da savaş esirliği ve köle ticaretinin dışında ağır suç işleyenlerin, borcunu ödemeyenlerin, korsanlarca kaçırılanların da köleleştirilmesi söz konusudur. İslâm öncesi Araplarda da köle kaynakları bir hayli fazladır. Bu dönemde savaş esirlerinin yanında borçlular, kumarda kaybedenler, kaçırılanlar, ailesi tarafından satılan çocuklar, para karşılığında kendisini köle ettirenler gibi uygulamalar köleliğin potansiyel kaynaklarını oluşturmuştur. İslâm dininde ise köleliğin kaynağını yalnızca savaş esirleri oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki köle ve cariyelerin kaynağını da büyük ölçüde savaş esirleri oluşturmıştır. İlk dönemlerde fethedilen yerlerin halkı esir olarak alınmamıştır. Henüz kuruluş yıllarında, Bursa ve civarının fethedilmesinden sonra Osman ve Orhan Gazi, burada yaşayan gayrimüslim halkı, yerlerini terk etmeleri veya kalmaları hususunda serbest bırakmışlar ve esir olarak almamışlardır. Osmanlı Devleti'nde ilk esirler I. Murad'ın Balkan fetihleri sırasında alınmaya başlanmıştır. I. Murad zamanında kurulan Yeniçeri Ocağı'nın asker ihtiyacının karşılanması için “Pençik Kanunu” çerçevesinde savaşlarda elde edilen esirlerin beşte biri asker olarak istihdam edilmek üzere ocağa alınmış, diğer esirler ise ganimet olarak savaşa katılan gaziler arasında taksim edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, köle ve cariyelik ömür boyu değildir. Genellikle yedi yıl istihdam edilen köle ve cariyelerin âzat edilmeleri yönünde bir teamül oluşmuştur. Kölelerin genç iken âzat edilmeleri toplumsal kabul görmüştür. Zira onların, serbest kaldıktan sonraki

¹ Buharî, “İtk”, 15; Müslim, “Eyman”, 38.

hayatını kendi başlarına devam ettirebilmek için iş yapabilecek güçte olmaları gerekirdi. Hatta cariyeler, daha fazla yaşlanmadan âzat edilerek uygun birisiyle evlendirilirdi. Sicillerden, âzat edilenlerin yaşlarını tespit etme imkânı olmamakla birlikte bazı kayıtlarda geçen ifadelerden çok genç yaşta hürriyetine kavuşturulanlar olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, 1700 yılında Bursa'da Nasuhpaşa Mahallesi sakinlerinden Aişe bint-i Şaban adlı hanım, Bektaş bin Abdullah, aynı şekilde 1725 yılında Arap Mehmet Mahallesi'nden el-Hâc Mustafa bin el-Hâc Ahmet de Ivaz bin Abdullah adlı “şâbb-ı emred” kölelerini âzat ettiklerini belirtmişlerdir.

İslâm hukukunda köle âzat etmenin birçok yöntemi vardır. Osmanlı Devleti'nde de bu konuda İslâm hukukunun kuralları geçerli olmuştur. Konuyla ilgili kayıtlara baktığımızda Osmanlı toplumunda köle ve cariyelerin genellikle itk, mükâtebe ve tedbir yöntemleriyle âzat edildikleri görülmektedir.

Osmanlı toplumunda, en yaygın olan köle âzat etme usulü herhangi bir karşılık beklemeden tamamen Allah rızası için olan “itk” yöntemidir. Nitekim XV ve XVIII. asırlar arasında Bursa'da âzat edilen 199'u Müslüman, 22'si gayrimüslim toplam 221 köle ve cariyeden 153'ü (%69) itk, 11'i (%5) tedbir, 55'i (%25) mükâtebe yöntemiyle âzat edilirken iki köle ve cariyenin hürriyetine kavuşturulma şekli belirlenememiştir.

İtk usulünden sonra sıkça görülen âzat şekli “mükâteb” yöntemidir. İslâm hukukunda köle ve cariyelere, belli bir bedel ödeme karşılığında serbest kalmaları için sahipleriyle anlaşma yapma imkânı verilmiştir. Bu şekilde anlaşma yapan kölelere “mükâteb köleler” denilmektedir ve bunlar bedellerini ödedikten sonra serbest kalmaktadırlar.

Köle âzat etme yöntemlerinden birisi de “tedbir”dir ki, sahibinin, henüz hayatta iken kölesine “*ben ölürsem hürsün*” demesiyle gerçekleşmektedir. Bu usulle özgürlüğüne kavuşanlara “müdebber köle” denilmektedir. 1707 yılında Şerîfe İhsâne Hâtun, Mülâyim bint-i Abdullah adlı câriyesini “*tedbîr-i mutlak ile müdebber*” eylediğini kaydettirmiştir.

Köle ve cariyelerin azadı konusunda zaman zaman problemler yaşanmaktaydı. Bu problemlerin başında herhangi bir şekilde âzat edilenlerin tekrar köle olarak istihdam edilmek istenmeleri meselesi gelmektedir. İslâm hukukuna göre hangi yöntemle olursa olsun köle veya cariyeye âzat eden şahısların daha sonra pişman olup bu kararlarından vazgeçme hakları yoktur. Âzat edildikten sonra efendilerinden hâlâ köle ve cariyeye muamelesi görenler, mahkemeye müracaat ederek İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklardan yararlanma imkânına sahiptirler.

Osmanlı Devleti'nde âzat edilen köle ve cariyelere “itkname” adında bir belge verilmiştir. Bu belge, âzat edilen ancak, hala esir muamelesine maruz kalanların durumlarını ispat etmeleri için çok önemli bir belge niteliğindedir. Böyle bir belgeye sahip olup tekrar kölelik muamelesine maruz kalanlar mahkemeye müracaat ettiklerinde şahitlere ihtiyaç kalmadan serbest bırakılmaktaydılar.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köle ve cariyeleri istihdam etmelerine izin verilmekle birlikte tarihi süreç içinde bu konuda farklı uygulamalar olmuştur. Gayrimüslimler, XVI. asrın ortalarına kadar köle ve cariyeye sahibi olabilmişlerdir. Ancak, XVI. asrın ortalarında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı topraklarında yaşayan tüm gayrimüslimlerin köle ve cariyeye kullanmaları yasaklanmıştır. Aslında İslâm hukukuna göre gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köle ve cariyeye istihdam etmeleri yasak değildir. Osmanlı Devleti'nde de büyük ölçüde bu yönde

uygulama olmasına rağmen, zaman zaman getirilen yasakları devletin almış olduğu siyasî kararlar olarak görmek gerekir. Gayrimüslimlerin köle sahibi olmalarıyla ilgili uygulamalar zaman zaman değişse de bu konuda değişmeyen tek kural, zimmilerin Müslüman köle ve cariyeye sahibi olamamalarıdır.

İslâm hukukunda köle sahiplerinin kölelerine insanî muamele yapma yükümlülükleri vardır. Kölesine kötü muamele yapanlar, onu azletmeye veya başkasına satmaya zorlanabilir. Osmanlı Sultanları da çıkardıkları bazı fermanlarla İslâm hukukunun kölelere tanıdığı hakların korunması çerçevesinde onlara işkence yapılmamasını istemişler, bu tür fiillerin vuku bulması halinde köle sahipleri ve olayın faillerinin cezalandırılacağını, darp ve işkence sonucunda herhangi bir uzvu sakatlanan kölenin sahibiyle alakası kalmayacağını ve hür kabul edileceğini belirtmişlerdir. 1793 yılında Nemçe (Avusturya) elçisinin Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa'da "Kayserilioğlu" adıyla tanınan şahsın Nemçe esirlerinden bazılarına işkence yaptığını şikâyet etmesi üzerine, Bursa kadısına gönderilen bir fermanla konunun şehrin önde gelen şahıslarından soruşturularak meselenin araştırılması ve merkeze bilgi verilmesi istenmiştir.

Muasırlarına göre Osmanlı Devleti'ndeki köle ve cariyelerin daha rahat bir hayata sahip oldukları yerli ve yabancı araştırmacıların çalışmalarına yansımıştır. Bu gerçeği kölelik konusundaki önemli araştırmalarıyla bilinen Ehud R. Toledano şu cümlelerle ifade etmektedir: *"...Şu bir gerçek: Kural olarak Osmanlı-İslâm köleliğinin Batılı benzerlerinden daha ılımlı olduğu ve kölelere daha iyi davranıldığı konusunda kaynakların çoğu birleşiyor. Ev köleleri hane halkının bir parçası olarak görülürdü ve sahipleriyle aralarındaki içi-dışılık görece fazlaydı. Zengin ailelerin köleleri çoğunlukla yoksul sınıfın özgür kişilerinden daha iyi durumdaydılar..."* Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde kölelerin durumunun iyileştirilmesiyle ilgili uygulamalara bakılarak elbette ki köleliğin gerekliliği savunulamaz. Bugünkü anlayışla bakıldığında köleliğin, insan onuruyla bağdaşmayan bir uygulama olduğu aşîkârdır.

Osmanlı toplumunda âzat edilen köle ve cariyelerin önlerindeki sosyal engeller kaldırılmakta ve bu kişiler diğer hür insanların sahip oldukları bütün hakları elde etmekteydiler. En önemlisi de âzat edilen köleler, önceki statülerine bakılarak toplum tarafından kınanmıyorlardı. Zira İslâm dini böyle bir yaklaşıma izin vermiyordu.

Dünyanın her tarafında yüzyıllarca devam eden kölelik XIX. asrın başlarından itibaren aşamalı olarak kaldırıldı. Kölelik uygulamasını ilk kaldıran ülkeler Fransa ve İngiltere'dir. İlk olarak 1794'de Fransa köleliği lağv etti, daha sonra 1807'de İngiltere, İmparatorluğa bağlı her yerde köle ticaretini yasakladı. İngiltere ve Fransa'nın aldığı bu kararlardan sonra dünyanın değişik yerlerinde köle ticareti yasaklanmaya başladı. 1858'de Portekiz, 1863'de Hollanda, 1865'de ise Amerika köle ticaretini kaldırdı. Osmanlı Devleti'nde ise 1847 yılında köle ve cariyelerin esir pazarlarında satılmaları yasaklandı ve bu pazarlar kapatıldı. 1890 yılında köle ticaretinin tamamen kaldırılmasıyla ilgili Brüksel anlaşması imzalandı. Böylece Osmanlı Devleti'nde kölelik XIX. yüzyılın ortalarından itibaren çıkarılan kanunlarla tedrici olarak kaldırıldı. Bununla birlikte devletin yıkılışına kadar az da olsa el altından köle ve cariyeye istihdamı devam etti.

Batıda köleliğin kaldırılmasıyla ilgili farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Kölelik müessesine son verilme nedeninin gelişen insan hakları anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıktığı değerlendirmelerinin yanında asıl nedenin insan haklarından ziyade,

ekonomik sebeplerden kaynaklandığı da ifade edilmektedir. Birçok araştırmacı, kölelerin beslenme ve barındırılmasının ücretli işçi çalıştırmaktan daha pahalı oluşu ve köle ticaretinin işçilikten daha masraflı ve riskli olmasının Avrupa'da köleliğin tamamen kalkmasına neden olduğunu ifade etmektedirler.²

² Geniş bilgi için bk. Ali İhsan Karataş, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış". *İstem* / 9 (December 2007): 135-162.